
SISTEMUL ORTOGRAFIC APLICAT ÎN REDACTAREA LEXICONULUI DE LA BUDA

Monica Huțanu
Universitatea de Vest Timișoara

The orthographic system used in the Lexicon of Buda (Abstract)

The paper analyses the orthographic system used in Lexiconul de la Buda, which is, essentially, the system put forward by Petru Maior in Orthographia romana sive latino-valachica, una cum clavi. Maior checks the first part (A – H) and corrects the spelling, so that it corresponds to the orthographic norms he had established. After his death, the editing of the lexicon is taken over by Alexandru Teodori and Ioan Teodorovici. Although the system is the same, the second part of the lexicon is characterized by inconsistencies: the paper aims at presenting and explaining the reasons why these discrepancies appeared.

În istoria limbii române a existat o perioadă de intense frământări și controverse privind introducerea și generalizarea scrierii cu alfabet latin. Cărturari precum Samuil Micu, Gheorghe Șincai, Petru Maior, Timotei Cipariu au elaborat sisteme de scriere, toate bazate pe principiul etimologic, potrivit căruia, în esență, fiecare sunet trebuie notat prin litera corespunzătoare din alfabetul latin, iar dacă aceasta nu există (ca în cazul sunetelor [ă], [î], [ț], [ș], [č], [ğ], [k’], [g’]), litera folosită trebuie să fie cea originară, descoperită în etimon sau în alte forme gramaticale ale aceluiași cuvânt. Sistemele promovate diferă totuși prin adoptarea unui punct de vedere radical sau a unui temperat, prin varietatea, numărul și dispunerea semnelor diacritice folosite, prin soluțiile oferite la problemele adaptării alfabetului latin la particularitățile pronunțării românești.

Sistemul propus de Petru Maior în *Orthographia romana sive latino-valachica, una cum clavi* (1819) va fi cel folosit, după 1820, în redactarea *Lexiconului de la Buda*, operă colectivă¹ ce beneficiază și de contribuția lui Maior. Acesta revizuieste prima parte, cuprinzând literele A-H, și corectează grafia, astfel încât să corespundă normelor ortografice stabilite de el. Totuși, apar și în porțiunea revizuită inadvertențe cauzate de neatenție sau de existența mai multor semne pentru un sunet, însă, în general, regulile ortografice sunt respectate.

¹ Dicționarul este început de Samuil Micu, este continuat de Vasile Coloși, care adaugă limba maghiară și limba germană, de Ioan Cornelli, de Petru Maior și este încheiat de Ioan Teodorovici și Alexandru Teodori. Pentru o prezentare mai detaliată a istoriei *Lexiconului de la Buda*, vezi Maria Protase, *Petru Maior: un cititor de conștiințe*, București, Editura Minerva, 1973, p. 291-297 și Iosif Pervain și Maria Protase, *Petru Maior și Lexiconul de la Buda*, în „Cercetări de lingvistică”, XV (1970), nr. 1, p. 11-22.

Prezentăm mai jos sistemul ortografic utilizat de Petru Maior în redactarea *Lexiconului de la Buda*²:

[a] este notat prin *a*: *abur, acu, aducu, aer*.

[ă] Sunetul [ă] apare ca o particularitate în latina populară și, consideră Maior, a fost adus în Dacia de coloniile romane³. Există reguli stricte pentru explicarea notării acestui sunet, căci „cu toate că orice vocală latinească permite la români un sunet foarte închis, [...] totuși nu se poate folosi după bunul plac în locul lui ă în orice cuvânt orice vocală latinească, fără discriminare, ci în locul literei cirilice ă trebuie aleasă mereu acea vocală latinească, pentru care a fost eliminat ă.”⁴ Așadar, [ă] se notează prin litere latinești, dar Maior utilizează și un semn diacritic:

â: *arâmu* „(noi) arăm”

ê: *mê* „mă”

î: *sânitate* „sănătate”

ô: *pôstrare* „păstrare”

[e] se notează prin *e*: *cercu, fericitu*.

[i] se notează prin

i: *bibolu, diregu, fire*.

ê: *aprênsu, têner*.

[î] Maior încearcă să demonstreze inutilitatea existenței unui semn grafic special pentru sunetul [î]; acesta provine din [ă] și e datorat, consideră Maior, influenței pe care a avut-o cititul cărților de cult cu litere chirilice. El afirmă că, în timp, acest sunet va dispărea; totuși îl notează prin litere latinești deasupra cărora așază accentul circumflex:

â: *mâni*

ê: *vêntu* „vînt”

î: *începere*

û: *gûtu* „gît”

[o] se notează prin *o*: *dormu, focu, nostru, poporu*.

[u] se notează prin *u*: *una, unde, urêche, usturoiu*. Aflat între două vocale, *u* nu se pronunță: *nouê, ouê, stringeum*. Totuși, dacă e notat cu semnul dierezei, se pronunță: *sciiîi*.

[ea] este notat prin *é*: *érnô, féta, péna*.

[oa] este notat prin *ó*: *dómna, mórte, pórtá, scóla*.

[b] se notează prin *b*: *beutura, biruescu, bocescu, buba*.

² V. Petru Maior, *Orthographia romana sive latino-valachica, una cum clavi*, în *Școala Ardeleană*, vol. II, ediție critică, note, bibliografie și glosar de Florea Fugariu, introducere de D. Ghișe și Pompiliu Teodor, București, Editura Minerva, 1983, p. 454-485 și în *Lesicon românesc-lătinescu-ungurescu-nemțesc*, Buda, 1825, p. III-VIII, 1-53.

³ *Ibid.*, p. 465.

⁴ *Ibid.*, p. 467.

[k] se notează prin:
c: carne, cusutu, crésta, fac;
qu + a, o, u: quam, cându, quare, aquum.
 [k'] este notat prin *che, chi: chiaru.*
 [č] este notat prin:
ce, ci: incingu, facere;
qu + e, i: quel, queru, nêque, toquila.
 [d] este notat prin *d: dare, dedatu, Domnu.*
 [f] este notat prin *f: fagu, firu, fumu.*
 [g] se notează prin *g: galbenu, gura, glie, lingéndu, culegîtor.*
 [g'] se notează prin *ghe, ghi: ghemu, ghinda.*
 [ğ] se notează prin *ge, gi: gemu, lingi, gèneru.*
 [h] se notează prin
h: harnicu, hodina.
ch: Christos, melancholie.
 [j] este notat prin *j: ajunu, judecu, jugu;*
 [l] este notat prin *l: lacu, lingu, lupu.*
 [m] este notat prin *m: margine, mortu, mutu.*
 [n] se notează prin *n: nasu, ninge, nodu.*
 [p] este notat prin *p: pace, pesce, pârete, pècatu, porcu.*
 [r] este notat prin *r: ramu, rugu, rôtundu.*
 [s] este notat prin *s: sacu, serènu, sînu, somnu.*
 [ș] se notează prin *s + i: sie, siede*, precum și prin *ș: eşire, lișia*. În grupul [șt], [ș] este uneori notat, din rațiuni etimologice, prin *sc + e, i: cunóscere, firesci.*
 [t] se notează prin *t: tace, teme, turma.*
 [t̃] este notat prin:
t + i: tie, pătitu, batuti;
ç: câlçiuni, ceça, puçin;
ț: mulți, țera, cârți, toți.
 [v] se notează prin *v: vinu, via.*
 [z] este notat prin:
s: sbóră, deslegatu, pisma, desnodatu;
ã: auăi, âicu, yieu;
z: „Dacă vrei să folosești litera z, poți s-o faci”⁵.

Deși respinge fonetismul („cei care stabilesc reguli ortografice pentru graiul lor propriu [...] vor păgubi foarte grav mulțimea restului românilor”⁶), sistemul lui Petru Maior nu e caracterizat de un etimologism extrem; apelul permanent la natura

⁵ Petru Maior, *Orthographia romana sive latino-valachica, una cum clavi*, în *** Școala Ardeleană, ed. cit., p. 483.

⁶ *Ibid.*, p. 455.

limbii române îl împiedică să promoveze un etimologism radical. El consideră că sunetele pentru care în alfabetul latin nu există litere (și nu există model nici în ortografia italiană) nu trebuie notate prin litere create (așa cum face, de exemplu, Gheorghe Șincai), ci trebuie folosite semne diacritice, utilizându-se, în consecință, litere latine. Fonetismul se regăsește și în respingerea geminelor: consoanele geminate nu sunt o realitate lingvistică, ele nu există în vorbire, deci nu ar trebui notate nici în scris, deoarece e „împotriva firii limbii române”.⁷

După moartea lui Petru Maior, întocmirea *Lexiconului* e preluată de frații Alexandru Teodori și Ioan Teodorovici, care redactează literele de la I la Z. Deși sistemul aplicat e tot cel al lui Maior, abaterile sunt mult mai numeroase și au cauze diverse. Vom încerca să explicăm motivele apariției acestor neconcordanțe, urmărind felul în care este respectat, în cuvintele-titlu de la I la Z, sistemul luat ca etalon și, unde e posibil, comparând ortografia cuvintelor din exemple cu cea propusă de Maior în partea revizuită.

Cel mai frecvent, inadvertențele sunt pricinuite de caracterul etimologic al sistemului: un sunet este redat prin mai multe semne grafice și o literă notează, în contexte diferite, sunete diferite; de aceea, vom găsi, uneori la distanță mică, inconsecvențe în scrierea cuvintelor. Iată câteva exemple de notare neunitară a unui cuvânt:

[ă]: ă - è: *bârfescu* (p. 48) - *bêrféste* (p. 371); *déquă* (p. 608) - *daché* (p. 162); *diminétiă séu demánétiă* (p. 189) - *deminéțé* (p. 359); *învățiătură* (p. 297) - *învêțetură* (p. 324); *lângă* (p. 342) - *lóngé* (p. 348); *măchnire* (p. 696) - *mêhnire* (p. 384); *Mărié ta* (p. 377) - *Mêrié ta* (p. 377);

â - î: *găcescu* (p. 385) - *gîcescu* (p. 238); *grădină* (p. 241) - *gridina* (p. 304);

[i]: i - è: *arină* (p. 31) - *arênă* (p. 602); *atinsu* (p. 39) - *atênsu* (p. 421); *cuțitu* (p. 160) - *cuțetului* (p. 606); *iconomie* (p. 270) - *èconomie* (p. 526); *inainte* (p. 436) - *inaénte* (p. 286); *mincinosul* (p. 416) - *mêncinosu* (p. 384); *puçintelu* (p. 558) - *puçêntelu* (p. 618); (el) *vine* (p. 757) - (el) *vêne* (p. 628); *veninată* (p. 748) - *venênată* (p. 621);

[t]: ț - ç: *hoțiu* (p. 266) - *hoçu* (p. 376); *mațe* (p. 381) - *maçiă* (p. 538);

ț - ti: *fiênță* (p. 362) - *fiintiă séu fièntiă* (p. 218); *deminéțé* (p. 359) - *diminétiă séu demánétiă* (p. 189);

ti - ç: *grétiă séu grauétiă* (p. 244) - *gréça* (p.316);

[z]: ă - z: *ăărescu* (p. 547) - *zărescu* (p. 767); *ăebavnicu* (p. 697) - *zêbavnicu* (p. 769); *ăeludu* (p. 555) - *zăludu* (p. 767); *ăiace* (p. 597) - *zace* (p. 766); *ăidire* (p. 511) - *zidire* (p. 770); *grumaăi* (p. 604) - *grumazi* (p. 247); *raăemu* (p. 553), *raăimu* (p. 554) - *razimu* (p. 578); *raăiă* (p. 656) - *rază* (p. 578);

s - z: *pănsă* (p. 413) - *pănză* (p. 481); *sépadă* (p. 417) - *zăpadă* (p. 767); *sidăritu* (p. 395) - *zidărescu*, *rire*, *ritu* (p. 770).

⁷ *Ibid.*, p. 460.

Dacă aceste neconcordanțe pot fi puse pe seama neatenției sau a neglijenței și nu încalcă decât parțial normele stabilite, nu același e cazul formelor marcate de un etimologism extrem, pe care le propun Teodori și Teodorovici. Trei sunt regulile ortografice pe care, din rațiuni etimologice, succesorii lui Petru Maior nu le respectă:

a) Maior consideră că sunt necesare și suficiente douăzeci de litere⁸ (cărora le va adăuga semne diacritice pentru redarea sunetelor specifice limbii române). El încearcă să elimine și litera *x*, care nu apare în cuvintele moștenite, recomandând folosirea lui *s* sau a grupului *cs*; totuși, „dacă preferă să păstreze însăși forma *x*, din pricina scurtimii scrierii, așa cum se pretinde, n-am nimic împotriva”⁹. Celor douăzeci de litere le sunt adăugate, în cea de-a doua parte a *Lexiconului* (I - Z), și alte semne, care au deseori rolul de a scoate în evidență originea latină a cuvintelor:

y: *amygdală* (p. 644) (v. lat. *amygdala*) (la Maior apare forma *amigdală* - p. 20); *labyrinthu* (p. 340) (v. lat. *labyrinthus*, fr. *labyrinthe*); *mysteriu* (p. 694) (v. lat. *mysterium*, fr. *mystère*); *sympathie* (p. 691) (v. lat. *sympathia*, fr. *sympathie*); *thymie* (p. 601) (probabil din lat. **thymanea*); *tymiță* (p. 328) (< *tămâie* + *-iță*; *tămâie* < lat. **thymanea*); *typu* (p. 272) (< lat. *typus*, fr. *type*);

ph: *emphatică* (p. 464) (< *emfatic* + *-esc*; *emfatic* < lat. *emphaticus*, fr. *emphatique*).

b) Maior nu acceptă folosirea consoanelor geminate¹⁰; această normă nu e însă respectată de Alexandru Teodori și Ioan Teodorovici, care încearcă să demonstreze prin scriere originea latină a cuvintelor. De aceea, se întâlnesc forme precum: (ale) *annului* (p. 363) (*an* < lat. *annus*) (la Maior apare *anu* - p. 23), *căllărași* (p. 668) (< *călare* + *-aș*; *călare* < lat. *caballaris*, *-em*), *commutu* (p. 546) (< lat. *commutare*), *callu*, *cavallu* (p. 603) (< lat. *caballus*), *currându* (p. 554) (< lat. *currendo*), *ferru* (p. 390) (< lat. *ferrum*), *grammatică* (p. 406) (< lat., it. *grammatica*), *ințellegu* (p. 382) (< lat. *intelligere*), *nullă* (p. 451) (v. lat. *nullus*, *-a*, *-um*), *occasie* (p. 687) (v. lat. *occasio*, *-onis*, fr. *occasion*, germ. *Okasion*), *oppunu* (p. 560) (< lat. *opponere*), *passere* (p. 588) (< lat. *passer*), *promissu* (p. 670) (< *promite*; *promite* < lat. *promitto*, *-ere*, *missi*, *missus*), *puii séu pulli* (p. 622) (< lat. **pulleus*, *-i*), *sillabă* (p. 735) (< lat. *syllaba*, fr. *syllabe*), *summă* (p. 560) (< lat. *summa*, v. și pol. *suma*), *turturé*, *-relle* (p. 728) (< lat. *turburella*, *-ae*).

Fenomenul geminării se întâlnește însă și în cazuri în care în etimon nu apar consoane duble; dacă forme precum *innaente* (p. 300), *innainte* (p. 511) (< lat. *in ab ante*) sau *innapoi* (p. 281) (< *în* + *apoi*) sunt motivate de analogia cu termenii derivați *innodu*, *innoescu*, *innoire*, *innoptatu* etc., existenți în *Lexicon*, nu același e

⁸ Petru Maior, *Orthographia romana sive latino-valachica, una cum clavi*, în *** Școala Ardeleană, ed. cit., p. 459.

⁹ *Ibid.*, p. 460.

¹⁰ V. *supra*, p. 5-6.

cazul unor cuvinte ca *deffectu* (p. 314), al cărui etimon latin este *defectus*, sau *precollici*, substantiv cu etimologie necunoscută¹¹.

c) Dacă sunetul exista în limba latină, el trebuie notat prin litera care îl reda în latină. Teodori și Teodorovici însă nu respectă această regulă care îl diferențiază pe Maior de alți reprezentanți ai Școlii Ardelene și de aceea sunt frecvente forme precum: *a fóra* (p. 344) (< lat. *ad foras*), *bonă* (p. 271), *bonu* (p. 359) (< lat. *bonus*, -a, -um), *compărătoriu* (p. 359) (< *cumpăra* + -(ă)tor; *cumpăra* < lat. *comparo*, -are), *conoscuta* (p. 669) (< *cunoaște*; *cunoaște* < lat. *conoscere*), *conoscienția* (p. 683) (< *cunoaște* + -ință; *cunoaște* < lat. *conoscere*), *coprénsu* (p. 728) (< *cuprinde*; *cuprinde* < lat. *comprehendere*), *fórá* (p. 349) (< lat. *foras*), *formosu* (p. 394) (< lat. *formosus*), *longu* (p. 617) (< lat. *longus*), *nomele* (p. 618) (< lat. *nomen*), *ponere* (p. 315), *ponu* (p. 342) (< *pune*; *pune* < lat. *ponere*), *ponetoriu* (p. 347) (< *pune* + -tor; *pune* < lat. *ponere*), *portare* (p. 359) (< *purta*; *purta* < lat. *portare*), *potenția* (p. 397) (< lat. *potentia*), *potére* (p. 369) (< *putea*; *putea* < lat. *potere*), *poternicie* (p. 566) (< *putere* + -nic; *putea* < lat. *potere*).

Inadvertențele față de normele stabilite de Maior nu sunt doar de natură etimologizantă, ci apar și grafii care încearcă să simplifice sistemul, variante mai apropiate de cele fonetice.

Sistemul de scriere al lui Petru Maior se întoarce uneori împotriva concepțiilor sale teoretice. Maior nu e împotriva schimbării pronunțării în timp, propunând ca vocalele velare să-și piardă timbrul închis și să fie rostite fără a se ține seama de semnele diacritice¹²: „când un străin va citi astfel [fără să respecte semnele diacritice] va greși *scuzabil* (s.a.) împotriva pronunțării românești, dar cu pronunția sa va face limba română mai aproape de limba literară latină. Iar cu vremea, chiar și românii vor prinde gust să-i imite pe străini în lectură și pe nesimțite se vor îndepărta de sunetul foarte închis al vocalelor.”¹³ Acest lucru nu e posibil însă în cazul în care literele *ě*, *ĩ*, *ê*, *î* sunt precedate de *c* și *g*, motivul fiind notarea sunetelor [č] și [ğ], după model italian, prin grupurile *ce*, *ci*, *ge*, *gi*.

Teodori și Teodorovici par a fi conștienți de acest pericol și folosesc, în asemenea situații, litera *h* fără valoare fonologică, pe care o introduc între cele două

¹¹ Nici măcar în *Lesicon*, cunoscut pentru mulțimea etimoanelor latinești, nu se dă etimologia cuvântului.

¹² Maior și ceilalți reprezentanți ai direcției etimologice sunt conștienți de influența pe care scrierea o are asupra pronunțării. Flora Șuteu observă că principiul etimologic susține „identificarea ei [a formei scrise] cu *esența*, *geniul*, *firea*, *natura* (s.a.) limbii, dând astfel posibilitatea să se considere îndreptățiți de a-și modifica pronunțarea după aceste forme grafice mai apropiate de «adevărata limbă românească».” V. Flora Șuteu, *Influența ortografiei asupra pronunțării literare românești*, [București], Editura Academiei, 1976, p.63.

¹³ Petru Maior, *Orthographia romana sive latino-valachica, una cum clavi*, în *** Școala Ardeleană, ed. cit., p. 466.

semne: *aleghetoriu* (p. 335), *curghetóre* (p. 407), *incinghetóre* (p. 291), *invinghetoriu* (p. 324), *lungheu* (p. 363), *merghetoriu* (p. 386), *ucighetoriu* (p. 464). Apar și forme precum *călugheru* (p. 399), *direghetorie* (p. 342), fără semne diacritice, omise fie din neglijență, fie din dorința, neexprimată explicit, de a renunța total la ele.

Tot o apropiere de fonetism poate fi considerată și notarea diftongului [ʃa] ca în ortografia actuală, prin *ea: deasupra* (p. 492) (la Maior găsim *dé supra* - p. 186); *proptea* (p. 553); *pururea* (p. 564) sau prin *ia: ferbințială* (p. 513); *liacu* (p. 496); *luciafêru* (p. 359). Trebuie remarcat și faptul că se dau variante cu *ea / ia* și pentru cuvintele cu *é* inițial: *éccé* (p. 203), dar și *iaché* (p. 269); *édă* (p. 203), dar și *iadă* (p. 269); *épă* (p. 204), dar și *iapă* (p. 269); *érbă* (p. 205), dar și *iarbă* (p. 269).

Deși e tributatar etimologismului, sistemul ortografic utilizat în *Lexiconul de la Buda* este mai accesibil decât cele ale altor reprezentanți ai acestei direcții, în special datorită folosirii generalizate a semnelor diacritice, dintre care unele sunt păstrate și în ortografia actuală. El se caracterizează prin inconsecvență, în special în porțiunea pe care Petru Maior nu a ajuns să o corecteze (I - Z). Inadvertențele apar în primul rând din cauza tendințelor mai pregnante etimologizante de care dau dovadă frații Teodori și Teodorovici (introduc litere pe care Maior nu le acceptă, folosesc consoane geminate și propun forme mai apropiate de etimonul latin), dar apar și manifestări ale fonetismului, concretizate în încercări de simplificare a ortografiei.

BIBLIOGRAFIE

Lesicon romănesc-lătinesc-unguresc-nemșesc, Buda, 1825.

Lungu, Ion, *Școala ardeleană. Mișcare culturală națională iluministă*, ediția a II-a revăzută, București, Editura „Viitorul românesc”, 1995.

Pervain, Iosif și Protase, Maria, *Petru Maior și Lesiconul de la Buda*, în „Cercetări de lingvistică”, XV (1970), nr. 1, p. 11-22.

Protase, Maria, *Petru Maior: un ctitor de conștiințe*, București, Editura Minerva, 1973, p. 260-300.

*** *Școala Ardeleană*, ediție critică, note, bibliografie și glosar de Florea Fugariu, introducere de D. Ghișe și Pompiliu Teodor, București, Editura Minerva, 1983.

Șuteu, Flora, *Influența ortografiei asupra pronunțării literare românești*, București, Editura Academiei, 1976.